

הדמוקרטיה בישראל: דוח מעקב 2003

פרויקט "מדד הדמוקרטיה"

אשר אריאן, דוד נחמיאס, דורון נבות, דניאל שני

המכון הישראלי לדמוקרטיה
מרכז גוטמן

פרק שמיני "דמוקרטיה" ו"מדינה יהודית" לפי תפיסת הציבור רפאל ונטורה

במטרה להבין לעומק את התפיסות של הציבור הישראלי את המושגים "דמוקרטיה" ו"מדינה יהודית", נשאלו המרואיינים בסקר הדמוקרטיה שנערך באפריל 2003 לא רק שאלות סגורות, אלא גם כמה שאלות פתוחות. את התשובות לשאלות אלה תיעדו המרואיינים כלשונן מפי הנשאלים, והן קודדו לאחר מכן באמצעות מפות קידוד שנבנו מן התשובות עצמן. בפרק זה יוצג ניתוח התשובות לשאלות הפתוחות, ומהן עולה מידע מעניין בדבר תפיסותיהם של הישראלים את טבעה של המדינה שבה הם חיים.

א. תפיסת המושג "דמוקרטיה"

כדי ללמוד על עולם התוכן שהישראלים מייחסים למילה "דמוקרטיה", שאלו את המרואיינים את השאלה הבאה: אנשים שונים מייחסים משמעות שונה למונח "דמוקרטיה". מהו לדעתך המאפיין החשוב והמהותי ביותר של משטר דמוקרטי? למעלה מ-95% מן הנשאלים השיבו על השאלה, ומתשובותיהם התקבל מגוון גדול מאוד של התייחסויות להיבטים שונים של המשטר הדמוקרטי. 10% מן המשיבים התייחסו לרכיבי המודל הדמוקרטי הקלאסי (שלטון העם, היענות השלטון לרצון העם, מעורבות הציבור בקבלת החלטות, קשר ישיר בין הבוחר לנבחר); 25% עסקו בהיבטים שונים של שוויון (שוויון זכויות, שוויון פוליטי, שוויון הזדמנויות, שוויון כלכלי, שוויון חברתי, שוויון בין המינים); 13% התייחסו לחופש הפרט ולזכויות האזרח באופן כללי; 26% ציינו במפורש את חופש הביטוי (זו הייתה קטגוריית התשובה הנפוצה ביותר); 4% ציינו סוג אחר של חופש (עיתונות, דת, מצפון, התאגדות, הפגנה, תנועה, פעולה); 3% הזכירו את זכויות המיעוט (כמחציתם התייחסו מפורשות למיעוט הערבי); 9% התייחסו להיבטים הפרוצדורליים של הדמוקרטיה הייצוגית (בחירות, הפרדת רשויות, איזונים ובלמים, פעילות אדמיניסטרטיבית מתוקנת); 4% עסקו במערכת החוקים (קיום חוקה, שלטון החוק, שוויון בפני החוק); 4% ציינו פלורליזם, סובלנות, כבוד לכול וחינוך לדמוקרטיה, ושני האחוזים הנותרים ביטאו בתשובותיהם תפיסות לא דמוקרטיות.²⁷⁰

270 תשובות המגדירות דמוקרטיה בקונוטציה שלילית, כגון "דמוקרטיה היא הפקרות" או "דמוקרטיה מובילה לאנרכיה", וכן תשובות המזהות דמוקרטיה עם מנהיג חזק, עם סדר ומשמעת או עם סמכות דתית, כגון "מדינת הלכה היא הדמוקרטיה האמתית" או "צריך להיות מישוהו שיעשה סדר".

בסקר בעל מאפיינים דומים מאוד שנערך ביולי 1999, נשאלה שאלה פתוחה זהה,²⁷¹ וההשוואה בין התפלגות התשובות בשתי נקודות הזמן מצביעה על כמה הבדלים מעניינים, כפי שניתן להיווכח מלוח 8.1. שיעור המרואיינים שהתייחסו לשוויון להיבטי השונים גבוה באורח ניכר בסקר של 2003 ביחס לסקר של 1999; אולי בשל הגידול באי-שוויון הכלכלי והחברתי בישראל בשנים האחרונות. כמו כן, ב-2003 היו יותר אנשים שהזכירו יסודות של דמוקרטיה ישירה (שלטון העם, ריבונות העם, היענות הממשל לרצון העם, בחירות אישיות). לעומת זאת קטן שיעור המתייחסים למערכת החוקים, וגם חל פחות ניכר במספר המשיבים שתשובותיהם מבטאות תפיסות לא דמוקרטיות.²⁷² לגבי חופש הביטוי אין הבדל: גם בשנת 1999 הייתה זו קטגוריית התשובה הנפוצה ביותר; למעלה מרבע מן הנשאלים.

לוח 8.1

תפיסת המושג "דמוקרטיה" בציבור הישראלי
1999 לעומת 2003

אפריל 2003 N=1154	יולי 1999 N=909	
9.9	6.5	שלטון העם, דמוקרטיה ישירה
25.3	18.6	שוויון וצדק חברתי
13.0	11.8	חירויות הפרט, זכויות האזרח (כללי)
26.4	27.8	חופש הביטוי
4.0	6.2	חופש דת, מצפון, עיתונות, תנועה, פעולה
3.3	4.0	זכויות המיעוטים
8.8	8.6	בחירות, הפרדת רשויות, איזונים ובלמים
3.8	6.4	שלטון החוק, שוויון בפני החוק, חוקה
3.9	5.3	פלורליזם, סובלנות, כבוד
1.6	5.0	תפיסות לא דמוקרטיות

בסקר רואיינו 134 ערבים אזרחי ישראל.²⁷³ התפלגות התשובות שלהם לשאלה הפתוחה על אודות הדמוקרטיה שונה באופן בסיסי מזו של המרואיינים היהודיים. 44% מן הערבים בחרו בשוויון כמאפיין החשוב ביותר של משטר

271 מדובר בסקר שנערך על ידי מכון "מחשוב" עם מדגם דומה מאוד לזה של אפריל 2003, הן מבחינת שיטת הדגימה והן מבחינת האוכלוסייה שנדגמה. מפת הקידוד של השאלה הפתוחה משותפת לשני הסקרים, והדבר מאפשר להשוות את ההתפלגויות ברמה גבוהה של ביטחון.

272 אפשר לראות זאת כסימן מעודד, אם כי לפי אינדיקטורים אחרים לא נראה שהתחזקה אמונתו של הציבור הישראלי בדמוקרטיה ובערכיה בארבע השנים האחרונות (ראו את הדיון בנושא בפרקים 5 ו-7).

273 הם מהווים מדגם מייצג של אזרחי ישראל הערביים (כולל ערים ערביות, ערים מעורבות ויישובים ערביים לא עירוניים). הראיונות נערכו בשפה הערבית.

דמוקרטי (לעומת רק 23% מן היהודים), 10% ציינו את זכויות המיעוטים (לעומת רק 3% אצל היהודים), ו-10% התייחסו לפלורליזם ולסובלנות (גם כאן לעומת רק 3% מן היהודים). שיעור המתייחסים לחירויות הפרט בכלל ולחופש הביטוי בפרט דומה בשתי האוכלוסיות. כמעט איש מן המרואיינים הערביים לא התייחס בתשובתו להיבטים הפרוצדורליים והמוסדיים של המשטר הדמוקרטי, כגון בחירות, הפרדת רשויות ושלטון החוק. את אופי התשובות של הערבים אזרחי ישראל לשאלה הפתוחה על מהות הדמוקרטיה ניתן להסביר בתפיסתם את פרוצדורות השלטון כ"משוחדות" לרעתם, ומשום כך הם מגדירים את הדמוקרטיה על סמך אותם עקרונות מופשטים שיישומם במציאות הישראלית אמור לפעול לטובתם: שוויון בין הפרטים ובין הקבוצות השונות בחברה, כיבוד זכויות המיעוטים, פלורליזם וסובלנות. מעניין לציין עוד שאיש מבין הנשאלים הערביים לא ביטא בתשובתו תפיסות לא דמוקרטיות וכך היה גם בשנת 1999, אף על פי שאז השיעור הכללי של המשיבים תשובה כזו היה גדול פי שלושה.²⁷⁴ בסקר רואיינו גם 125 עולים חדשים מחבר העמים.²⁷⁵ התפלגות התשובות שלהם דומה לזו של המרואיינים היהודיים, ואולם ניתן להצביע על הבדלים אחדים: בקרב העולים מחבר העמים שיעור המתייחסים לזכויות אזרח ולחירויות הפרט ללא פירוט נוסף גבוה מאוד (32% לעומת רק 11% אצל שאר המרואיינים היהודיים), ואילו שיעור המאזכרים בחירות, הפרדת רשויות ומנגנוני פיקוח ובקרה כמאפיינים המהותיים של הדמוקרטיה נמוך מאוד (3% לעומת 11% אצל שאר הנשאלים היהודיים). גם שיעור המתייחסים לרכיבי דמוקרטיה ישירה נמוך יחסית (5% לעומת 11%).

מבין כל המשתנים הדמוגרפיים, רמת ההשכלה נמצאה כמשתנה בעל הקשר המשמעותי ביותר ($p < 0.001$)²⁷⁶ לסוג התשובה בשאלה הפתוחה על אודות הדמוקרטיה. קשר זה מוצג בלוח 8.2, המשווה בין שלוש קבוצות: בעלי השכלה פחות מתיכונית מלאה (0-11 שנות לימוד), בעלי השכלה תיכונית מלאה (12 שנות לימוד) ובעלי השכלה על-תיכונית (13 שנות לימוד ומעלה). ניתן לראות שבעלי עד 12 שנות השכלה מציינים שוויון וצדק חברתי הרבה יותר מבעלי ההשכלה הגבוהה; סביר להניח שהדבר נובע מן המתאם החיובי שבין רמת השכלה ובין רמת הכנסה: בעלי ההשכלה הנמוכה משתכרים פחות, ולכן סובלים יותר מאחרים

274 התפלגות התשובות של המרואיינים הערבים ביולי 1999 דומה למדי לזו שבאפריל 2003. גם אז היו פערים ניכרים בין היהודים לערבים בקטגוריית השוויון (37% אצל הערבים לעומת 16% בלבד אצל היהודים) ובקטגוריית זכויות המיעוטים (8% אצל הערבים לעומת 3% אצל היהודים). עם זאת, ב-1999 היה שיעור האזרחים הערביים שדיברו על פלורליזם ועל סובלנות דווקא נמוך מזה של היהודים.

275 מדובר באנשים שעלו לישראל ממדינות חבר העמים בשנים 1989-1999. הראיונות התקיימו בשפה הרוסית.

276 מבחן המובהקות כאן ובמקומות אחרים בפרק הנו מבחן χ^2 .

מהיעדר שוויון בחברה. כמו כן, בעלי השכלה פחות מתיכונית מלאה כמעט שאינם מתייחסים בתשובותיהם לרכיבי דמוקרטיה ישירה, אולי כי הם פחות מודעים להם, והם מזכירים פחות מאחרים את חופש הביטוי כמאפיין מהותי של הדמוקרטיה. ניתן להצביע גם על מגמת עלייה מסוימת בשיעור ההתייחסויות להיבטים המוסדיים והפרוצדורליים של המשטר הדמוקרטי, ככל שעולה רמת ההשכלה. עוד ממצא ראוי לציון הוא השיעור העולה של המשיבים תשובות לא דמוקרטיות, ככל שיעודת רמת ההשכלה. אותן מגמות מופיעות גם בנתוני יולי 1999.

לוח 8.2

תפיסת המושג "דמוקרטיה" לפי רמת ההשכלה

אפריל 2003

מספר שנות הלימוד	11-0 שנים n = 104	12 שנים n = 446	13 שנים + n = 595
שלטון העם, דמוקרטיה ישירה	3	10	11
שוויון וצדק חברתי	34	30	20
חירויות הפרט, זכויות האזרח (כללי)	20	11	13
חופש הביטוי	15	26	29
חירויות אחרות, זכויות המיעוטים	11	5	8
היבטים מוסדיים ופרוצדורליים	10	13	14
פלורליזם, סובלנות, כבוד	5	4	4
תפיסות לא דמוקרטיות	3	2	1

קשר מסוים נמצא גם למידת השמירה על המסורת שדיווחו עליה המרואיינים: ככל שעולה רמת השמירה על המסורת, יש פחות התייחסויות לרכיבים מוסדיים ופרוצדורליים ויותר התייחסות להיבטים החברתיים והקהילתיים. כמו כן יש קשר חיובי בין מידת השמירה על המסורת ובין תשובות לא דמוקרטיות; תופעה זו באה לידי ביטוי בולט יותר בנתוני 1999, שכן אז היו כאמור יותר אנשים שהשיבו תשובות מסוג זה (שיעור התשובות הלא דמוקרטיות בקרב נשאלים שאינם שומרי מסורת או שומרים קצת על המסורת היה ביולי 1999 3%, בקרב השומרים על המסורת במידה רבה 6%, ובקרב השומרים על המסורת על כל דקדוקיה 11%). הגיל נמצא משמעותי בשתי קטגוריות: שיעור התשובות העוסקות בשוויון להיבטיו השונים יורד עם הגיל (37% אצל בני 18-22, 28% אצל בני 23-35, ו-21% אצל המבוגרים מהם), ושיעור המאזכרים את מערכת החוק ואת יחסי הגומלין בין הרשויות עולה עם הגיל (החל מפחות מאחוז אצל בני 18-22 ועד למעלה מ-10% אצל בני 61 ומעלה).

קשר מעניין ($p=0.004$) נמצא בין התשובות לשאלה הפתוחה על מאפייני הדמוקרטיה לבין התשובות לשאלה הסגורה בדבר מידת שביעות הרצון מאופן התפקוד של הדמוקרטיה הישראלית. כפי שניתן לראות בלוח 8.3, שיעור התשובות המדגישות שוויון וצדק חברתי הולך ויורד בהדרגה, ככל שעולה שביעות הרצון מתפקודה של הדמוקרטיה הישראלית ומ-36% אצל הלא מרוצים מאוד ועד ל-20% אצל המרוצים מאוד). לעומת זאת, אחוז המציינים את חופש הביטוי כמאפיין החשוב ביותר של הדמוקרטיה הולך ועולה ככל ששביעות הרצון מתפקוד הדמוקרטיה גוברת ומ-15% אצל הלא מרוצים מאוד ועד ל-43%, כמעט פי שלושה, אצל המרוצים מאוד). נתון זה מעורר בהחלט מחשבה, ונחזור לכך בהמשך.

לוח 8.3

הקשר בין תפיסת המושג "דמוקרטיה" למידת שביעות הרצון מתפקודה

מאוד מרוצה n = 35	מרוצה n = 556	לא מרוצה n = 425	מאוד לא מרוצה n = 131	באיזו מידה אתה מרוצה או לא מרוצה מן האופן שבו הדמוקרטיה הישראלית מתפקדת?
17	9	11	9	שלטון העם, דמוקרטיה ישירה
20	23	26	36	שוויון וצדק חברתי
6	12	15	11	חירויות הפרט, זכויות האזרח (כללי)
43	31	22	15	חופש הביטוי
3	8	7	9	חירויות אחרות, זכויות המיעוטים
11	13	12	12	היבטים מוסדיים ופרוצדורליים
-	3	6	5	פלורליזם, סובלנות, כבוד
-	1	2	2	תפיסות לא דמוקרטיות

ב. תפיסת הגורמים שבגללם ישראל יותר מדיי או פחות מדיי דמוקרטית

כפי שדווח בפרק 7, המרוואיינים בסקר של אפריל 2003 נשאלו אם לדעתם מדינת ישראל יותר מדיי דמוקרטית, פחות מדיי דמוקרטית או דמוקרטית במידה המתאימה. מי שהשיב שישאל יותר מדיי דמוקרטית או פחות מדיי דמוקרטית התבקש גם לנמק את תשובתו בשאלת המשך פתוחה.²⁷⁷ המרוואיינים שסברו

277 השאלה באיזו מידה ישראל דמוקרטית הוצגה כשאלה סגורה בת חמש קטגוריות (הרבה יותר מדיי, יותר מדיי, במידה המתאימה, פחות מדיי, הרבה פחות מדיי). הנשאלים שבחרו באחת משתי האופציות הראשונות נשאלו כשאלת המשך פתוחה "במה ישראל יותר מדיי דמוקרטית?", ואלו שבחרו באחת משתי האופציות האחרונות נשאלו "במה ישראל פחות מדיי דמוקרטית?". 14% מן המרוואיינים שנשאלו שאלת המשך פתוחה בחרו לא להשיב עליה.

כי ישראל יותר מדיי דמוקרטית (21% מכלל המדגם) נימקו זאת בעיקר בכך שבישראל יש יותר מדיי חופש ביטוי (20%); יש יותר מדיי חופש לעיתונות ולשאר אמצעי התקשורת (20%); יש יותר מדיי חופש לאנשים לעשות מה שהם רוצים (10%); הדמוקרטיה פוגעת בביטחון המדינה (10%); הערבים נהנים מיותר מדיי זכויות (8%).²⁷⁸ המשיבים כי ישראל פחות מדיי דמוקרטית (33% מכלל המדגם) נימקו את דבריהם בעיקר כך: אין בישראל שוויון באופן כללי (15%); המיעוט הערבי מקופח (10%); יש יותר מדיי פערים כלכליים וחברתיים (9%); יש פחות מדיי חופש ביטוי (7%); יש יותר מדיי כפייה דתית (6%); השלטון איננו מתחשב ברצון העם (5%).²⁷⁹ לוח 8.4 מציג את התפלגות התשובות לשאלות פתוחות אלה לפי סוגי התשובות. ניתן לראות כי החושבים שישארל יותר מדיי דמוקרטית מוטרדים בעיקר מן החופש המוגזם לדעתם, במיוחד מחופש הביטוי וחופש העיתונות הרב, ומן הפגיעה כביכול של הדמוקרטיה באינטרסים הביטחוניים של המדינה. מנגד, הגורסים שישארל פחות מדיי דמוקרטית מצביעים בעיקר על

לוח 8.4

סיבות להיות ישראל יותר מדיי או פחות מדיי דמוקרטית
אפריל 2003

יותר מדיי דמוקרטית n =212	פחות מדיי דמוקרטית n =338	
0.9	9.8	שלטון העם, דמוקרטיה ישירה
1.4	29.3	שוויון וצדק חברתי
5.7	5.0	חירויות הפרט, זכויות האזרח (כללי)
20.3	7.4	חופש הביטוי
20.3	1.5	חופש העיתונות וכלי התקשורת
15.1	9.7	חופש דת, מצפון, תנועה, פעולה
8.5	18.9	זכויות המיעוטים
4.7	4.2	בחירות, הפרדת רשויות, איזונים ובלמים
2.8	6.5	שלטון החוק, שוויון בפני החוק, חוקה
-	3.6	פלורליזם, סובלנות, כבוד
20.3	4.1	הטלת מגבלות על הדמוקרטיה (מסיבות ביטחוניות ואחרות)

278 נימוקים נפוצים פחות מכך, אך בכל זאת ראויים לאזכור, הם אלה: יש יותר מדיי מפלגות, הבחירות מתקיימות לעתים תכופות מדיי, בית המשפט העליון מתערב יתר על המידה. נימוק נפוץ בקרב החרדים הוא שיש יותר מדיי חופש לחילונים.

279 נימוקים נוספים: הציבור אינו מעורב דיו בקבלת ההחלטות, אין ייצוג הולם בכנסת לכל הקבוצות באוכלוסייה, אין די שוויון בין נשים וגברים, יש יותר מדיי שחיתות, החברה אינה סובלנית.

קיפוח ועל היעדר שוויון בין הקבוצות באוכלוסייה, הן מטעמים כלכליים וחברתיים והן מטעמים דתיים ולאומיים. מעניין לציין שאת חופש הביטוי ציינו נשאלים לא מעטים גם כמאפיין החשוב והמהותי ביותר של משטר דמוקרטי וגם כגורם שבעטיו ישראל היא מדינה יותר מדיי דמוקרטית. באופן לא מפתיע, סברו 65% מן המרואיינים הערביים שישראל פחות מדיי דמוקרטית, ורק 4% טענו שהיא יותר מדיי דמוקרטית. רובם הגדול של הנשאלים הערביים שהגדירו את ישראל כפחות מדיי דמוקרטית נימקו זאת כצפוי בהיעדר שוויון (39%) או באפליה ובפגיעה במיעוטים בכלל (17%) או כקיפוח האוכלוסייה הערבית בפרט (28%).

הנתונים שהוצגו בלוחות 8.2-8.4 וניתוח התשובות של אזרחי ישראל הערביים מצביעים על הקשר הנתפס בין דמוקרטיה לבין שוויון כעל גורם מפתח להבחנה בין קבוצות שונות בישראל דהיום מבחינת יחסן לדמוקרטיה. אזרחי ישראל המרוצים באופן כללי מן הדמוקרטיה הישראלית ומדרך היישום שלה מגדירים ברובם את המושג "דמוקרטיה" בהתאם למסורת הליברלית הקלסית: הם שמים דגש בזכויות האזרח ובחירויות הפרט בכלל ובחופש הביטוי בפרט. לעומתם, הישראלים שאינם מרוצים מדרך התפקוד של הדמוקרטיה הישראלית והרואים בישראל מדינה פחות מדיי דמוקרטית, וכן אלו המרגישים מקופחים והחשים כי הפרוצדורות הדמוקרטיות בישראל פועלות דה פאקטו נגדם יותר מאשר למענם, הם הנוטים להגדיר את הדמוקרטיה בהקשר של שוויון פוליטי, כלכלי וחברתי, והם גם החושבים שכדי שישראל תהיה דמוקרטית באמת צריך להתקיים בה שוויון רב מן הקיים.

ג. תפיסת המושג "מדינה יהודית"

כדי להבין מה הן המשמעויות שמייחסים אזרחי ישראל למונח "מדינה יהודית", שאלו את הנשאלים בסקר את השאלה הפתוחה הבאה: "מדינת ישראל מוגדרת כמדינה יהודית. אנשים שונים מייחסים משמעות שונה גם למונח 'מדינה יהודית'. מהו לדעתך המאפיין החשוב והמהותי ביותר של מדינה יהודית?". שיעור הלא משיבים על שאלה זו גבוה יותר מאשר לשאלה הפתוחה בדבר הדמוקרטיה (13%), וזאת בין השאר בגלל השיעור הגבוה של הלא משיבים בקרב המרואיינים הערביים (28%). ובכל זאת, התקבל מגוון עצום של תשובות, המראה כמה רבים ושונים הפירושים שהישראלים מעניקים למושג "מדינה יהודית". 11% מן המשיבים הגדירו את המדינה היהודית בהקשר העם היהודי (מדינתו של העם

היהודי, בית לאומי לעם היהודי, מדינה המעניקה אזרחות לכל יהודי שמגיע אליה; 17% ציינו מדינה עם רוב יהודי (זו הייתה קטגוריית התשובה הנפוצה ביותר); 3% הרחיקו לכת ואמרו שבמדינה יהודית צריכים להיות רק יהודים או שבמדינה כזו רק ליהודים צריכה להיות זכות הצבעה; 10% התמקדו בפן הלאומי-ציוני והגדירו את המדינה היהודית במונחים, כגון ציונות (3%), ריבונות יהודית ושלטון יהודי (3%), כוח ליהודים להגן על עצמם (2%), יישוב הארץ ובניין ירושלים (1%) וסמלים לאומיים יהודיים (1%); 7% הגדירו את המדינה היהודית כבעלת זיקה להיסטוריה, לתרבות, לערכים, לצביון ולחינוך השואבים ממקורות יהודיים; 8% הצביעו על שמירת המסורת היהודית; 8% ביטאו תפיסה דתית עמוקה, ולפיה המדינה היהודית צריכה להתנהל לפי ההלכה, בהתאם לדעת גדולי תורה או בהעדפת התפיסה האורתודוקסית של היהדות על פני כל תפיסה אחרת; עוד 20% ביטאו תפיסה דתית מחייבת פחות וציינו יסודות, כגון שמירת הדת וכיבודה (11%), הדת היהודית כדת הרשמית (3%), שמירת חגי ומועדי ישראל (2%), שמירת השבת (2%), שמירת כשרות (1%) ואמונה באלוהים (1%); 3% ביטאו בתשובותיהם תפיסות אנטי דתיות; 2% התייחסו לפלורליזם דתי (לזרמים שונים ביהדות, לתפיסות שונות של הזהות היהודית); 4% הגדירו את המדינה היהודית במונחי דמוקרטיה, חירויות הפרט, שוויון, סובלנות וצדק חברתי; 2% הביעו את כמיהתם לשלום ולאחדות בעם; וחמשת האחוזים הנותרים ראו במדינה היהודית דבר שלילי.²⁸⁰

גם שאלה פתוחה זו מופיעה בסקר של יולי 1999,²⁸¹ ולוח 8.5 מציג את התפלגות התשובות על השאלה לפי טיפוס תשובות בשני הסקרים. ניתן להבחין בכמה הבדלים בין נתוני 1999 לנתוני 2003: שיעור המגדירים מדינה יהודית כמדינה שיש בה רוב יהודי גדל פי שניים במהלך אותן ארבע שנים (מ-8% ל-17%), ולעומת זאת ירד שיעור המשיבים הרואים במדינה היהודית את מדינתו של העם היהודי ואת הבית הלאומי ליהודים; גם גדל פי שלושה שיעור המתייחסים לשמירת אחד ההיבטים הבולטים של המסורת הדתית היהודית (שבת, חגי ומועדי ישראל, כשרות); ומנגד, חל פיחות מרשים בשיעור התשובות האנטי דתיות (מ-8% ל-3% בלבד); בנוסף ירד שיעור המגדירים את המדינה היהודית במונחים אוניברסליים, כגון דמוקרטיה, שוויון, פלורליזם, צדק, שלום ואחדות (מ-18% עד לפחות מ-9%). באופן כללי ניתן לומר שהיום, לעומת לפני ארבע שנים, יש יותר ישראלים המגדירים את המדינה היהודית במונחים דתיים ולאומיים-יהודיים ופחות ישראלים שהגדרתם מנסה להרחיק את המדינה היהודית מן ההקשר הדתי שלה.

280 מדובר בעיקר באזרחי ישראל הערביים שהגדירו את המדינה היהודית כמדינה גזענית, מפלה מיעוטים, מקפחת את האזרחים הערביים ומציבה את הדת מעל לדמוקרטיה. היו גם כמה יהודים חילוניים שהגדירו את המדינה היהודית כמדינה הנשלטת ע"י הדתיים. 281 גם כאן נעשה שימוש באותה מפת קידוד לקידוד התשובות לשאלה בשני הסקרים.

לוח 8.5

תפיסת המושג "מדינה יהודית" בציבור הישראלי
1999 לעומת 2003

אפריל 2003 N=1050	יולי 1999 N=860	
11.4	18.1	מדינתו של העם היהודי, בית לאומי ליהודים, חוק השבות
16.9	8.0	מדינה עם רוב יהודי
2.8	3.0	מדינה שחיים בה רק יהודים, זכות הצבעה רק ליהודים
9.4	7.6	מדינה ציונית, ריבונות יהודית, סמלים לאומיים יהודיים
7.4	7.4	היסטוריה, תרבות, ערכים, צביון, חינוך של היהדות
8.3	7.3	שמירת המסורת היהודית
8.2	7.0	מדינת הלכה, ציות לרבנים, יהדות אורתודוקסית
14.4	10.3	אמונה באלוהים, שמירת הדת, כיבוד הדת
5.3	1.6	שמירת שבת, חגי ומועדי ישראל, כשרות
2.9	8.0	תפיסות אנטי דתיות
6.3	11.5	דמוקרטיה, פלורליזם, סובלנות, שוויון, צדק חברתי
2.3	6.3	שלום, אחדות בעם, דו-קיום בין דתיים לחילונים
4.5	3.7	תפיסת המדינה היהודית כדבר שלילי

כאמור, למעלה מרבע מן הנשאלים הערביים בחרו לא לענות על השאלה הפתוחה בדבר המדינה היהודית. התפלגות התשובות של המשיבים הערביים שונה מהותית מזו של המשיבים היהודיים: 34% מן הערבים מגדירים את המדינה היהודית באופן שלילי, בעיקר כמדינה המיועדת רק ליהודים (בקונוטציה שלילית) והמקפחת בשיטתיות את אזרחיה הערביים;²⁸² 21% מהם מגדירים את המדינה היהודית כמדינה ציונית או כמדינה שהשלטון בה נתון בידי היהודים, 11% מתייחסים מפורשות לחוק השבות; 10% מזכירים שבישראל הדת היהודית היא הדת הרשמית, הדומיננטית; 8% מגדירים את המדינה היהודית כמדינה שיש בה רוב ליהודים. שאר הקטגוריות קיבלו 4% או פחות. ניתן אפוא לקבוע כי אזרחי ישראל הערביים מגדירים את המדינה היהודית באופן גורף בהקשר למעמדם המקופח במדינה היהודית, במוצהר או במשתמע. גם הערבים שאינם מציינים בפירוש קיפוח מתייחסים לשלטון שבידי היהודים (כלומר לערבים אין בו חלק), לחוק השבות (הנתפס אצלם כחוק מקפח, כי לבני עמם שמחוץ לגבולות המדינה אין זכות שיבה), לדומיננטיות של הדת היהודית (לעומת מעמד המשני של האיסלאם ושל הנצרות) ולרוב היהודי במדינה (שבגינו הערבים הם מיעוט).

282 הדבר בולט יותר אצל הערבים המוסלמים: 37% מהם הגדירו את המדינה היהודית באופן שלילי, לעומת 29% גם בקרב הערבים הנוצרים וגם אצל הדרוזים.

אשר לעולים מחבר העמים, 25% מהם התייחסו לרוב היהודי במדינה; 17% הדגישו את שמירת המסורת היהודית; 16% השיבו בציון ההקשר לעם היהודי; 10% התייחסו לתרבות יהודית, לציון יהודי ולערכים יהודיים; 8% הצביעו על שמירת הדת וכיבודה. כל שאר הקטגוריות קיבלו 3% או פחות. אפשר לראות בבירור שאצל העולים דוברי הרוסית ההקשרים הלאומיים-יהודיים חזקים מן ההקשר הדתי הטהור, וזאת בעיקר משום שכמעט כולם חילונים.²⁸³ דפוס זה מאפיין את הציבור החילוני בישראל בכללו, כפי שנראה מיד.

באופן לא מפתיע, המשתנה הדמוגרפי שנמצא קשור בצורה המובהקת ביותר בתשובה על השאלה הפתוחה בדבר המדינה היהודית, הוא מידת הדתיות. לוח 8.6 מציג את התפלגות טיפוסי ההגדרות של המדינה היהודית לפי מידת השמירה על המסורת. הקטגוריה המושפעת ביותר ממידת הדתיות היא קטגוריית התשובות המבטאות תפיסה דתית עמוקה (מדינת הלכה, ציות לרבנים, תפיסה אורתודוקסית של היהדות): אחוז המשיבים כך הוא 3% בלבד מבין השומרים על המסורת במקצת או כלל לא, 11% מבין השומרים על המסורת במידה רבה, ו-31% מבין השומרים על המסורת על כל דקדוקיה. גם בתשובות המבטאות תפיסה דתית מחייבת פחות (אמונה באלוהים, כיבוד הדת, שמירת שבת, חגים וכשרות) ניכרת בבירור אותה מגמה. מגמה הפוכה קיימת בתשובות המקשרות את היהדות למוטיבים לאומיים וציוניים וכן בתשובות המגדירות את המדינה היהודית במונחים אוניברסליים. התשובה "מדינה עם רוב יהודי", שהיא הנפוצה ביותר אצל החילונים (עם 19%), מקבלת 13% אצל השומרים על המסורת במידה רבה, ו-9% בלבד אצל שומרי המסורת על כל דקדוקיה. מטבע הדברים, תשובות אנטי דתיות אינן מופיעות כלל אצל שומרי תורה ומצוות. תוצאות דומות מאוד מתקבלות מבדיקת שאלה אחרת שנשאלה באותו סקר, ובה התבקשו המרואיינים להגדיר עצמם כחילונים, כמסורתיים, כדתיים או כחרדים.²⁸⁴ קשר חזק ומובהק בין תפיסת המדינה היהודית למידת הדתיות היה קיים גם בשנת 1999, עם אותם מאפיינים.²⁸⁵

283 94% מן העולים מחבר העמים הגדירו עצמם כשומרים על המסורת במידה מועטה או כלל לא, לעומת 68% באוכלוסייה הכללית.

284 לדוגמה, שיעור התשובות המבטאות תפיסה דתית עמוקה הנו 2% אצל החילונים, 5% אצל המסורתיים, 19% אצל הדתיים ו-39% אצל החרדים. שיעור המגדירים מדינה יהודית כמדינה עם רוב יהודי הוא 20% אצל החילונים, 16% אצל המסורתיים, 13% אצל הדתיים ו-7% בלבד אצל החרדים.

285 בסקר 1999 ניתנו תשובות בהקשר דתי מובהק מפי 10% מן האנשים שאינם שומרים על המסורת או שומרים רק קצת, 24% מן השומרים על המסורת במידה רבה, ו-48% מן השומרים על המסורת על כל דקדוקיה. שיעור המציינים דמוקרטיה, פלורליזם, סובלנות, שוויון וצדק חברתי היה 15% אצל האנשים שאינם שומרים על המסורת או שומרים קצת, 7% אצל השומרים במידה רבה ו-3% אצל השומרים במידה מלאה.

לוח 8.6

תפיסת המושג "מדינה יהודית" לפי מידת השמירה על המסורת

שומר על המסורת הדתית היהודית	כלל לא או במקצת	במידה רבה	על כל דקדוקיה
	n = 704	n = 183	n = 143
מדינתנו של העם היהודי, בית לאומי ליהודים, חוק השבות	13	8	6
מדינה עם רוב יהודי	19	13	9
מדינה שחיים בה רק יהודים, זכות הצבעה רק ליהודים	3	4	1
מדינה ציונית, ריבונות יהודית, סמלים לאומיים יהודיים	11	10	4
היסטוריה, תרבות, ערכים, צביון, חינוך של היהדות	6	9	10
שמירת המסורת היהודית	10	5	5
מדינת הלכה, ציות לרבנים, יהדות אורתודוקסית	3	11	31
אמונה באלוהים, שמירת הדת, שבת, חגים, כשרות	17	24	30
תפיסות אנטי דתיות	4	1	-
דמוקרטיה, פלורליזם, סובלנות, שוויון, צדק חברתי	8	5	1
שלום, אחדות בעם, דו-קיום בין דתיים לחילונים	3	1	1
תפיסת המדינה היהודית כדבר שלילי	4	7	3

קשר מובהק נמצא גם לארץ מוצא, אולם הקשר נעלם כשמחזיקים קבוע את המשתנה "שמירת המסורת" (אותה תופעה קיימת גם בנתוני 1999). סביר אפוא להניח שהקשר הסטטיסטי לארץ המוצא נובע בעצם מכך שקבוצות מוצא מסוימות מסורתיות יותר מאחרות.

משתנה דמוגרפי נוסף שנמצא קשור לתפיסת המדינה היהודית הנו הגיל $(p < 0.001)$, בעיקר בגלל ההתפלגות השונה אצל הצעירים: מבין גילאי 22 או פחות (n=177), 6% הגדירו את המדינה היהודית כמדינה שצריך להתיר בה רק ליהודים להיות אזרחים או להצביע בבחירות (לעומת רק 2% בשאר הגילאים), 2% בלבד ציינו את שמירת המסורת היהודית (לעומת 10% שאר השאר), למעלה מ-12% נתנו את ההגדרה הציונית (לעומת פחות מ-8% בקבוצות הגיל המבוגרות), ואף לא אחד מהם השיב תשובה אנטי דתית. תשובות במונחים אוניברסליים (דמוקרטיה, פלורליזם, שוויון, צדק, שלום, אחדות) ניתנו בעיקר מפי המבוגרים: בקרב בני 60 ומעלה היו 15% שהשיבו תשובות כאלו, לעומת 5% בקרב הצעירים.

286 כאשר מחזיקים את המשתנה "שמירת המסורת" קבוע, הקשר למשתנה "גיל" נותר מובהק בכל הקטגוריות של שמירת מסורת, פרט לקטגוריה "שומר במידה רבה".

ד. תפיסת הדמוקרטיה והמדינה היהודית בהקשר הפוליטי

לסיום הפרק נסתכל על ההקשר הפוליטי של תפיסת הדמוקרטיה ושל תפיסת המדינה היהודית. בחינת התפלגות התשובות לשאלה הפתוחה על אודות הדמוקרטיה בחתך מפלגתי מראה שכמעט אין הבדלים בין מצביעי הליכוד למצביעי העבודה, אבל קיימים דפוסים ייחודיים אצל מצביעי המפלגות הקטנות (ובשל כך, הקשר להצבעה חזק ומובהק $p < 0.001$): מצביעי שינוי, בהתאמה למצע מפלגתם, מציינים הרבה יותר מאחרים את המערכת החוקתית ואת שלטון החוק (8%), לעומת 4% בכלל המדגם; מצביעי מרצ, אף הם בהתאמה למצע המפלגה, מאזכרים רבות את זכויות המיעוטים (10%, לעומת 3% בכלל המדגם); אצל מצביעי המפלגות החרדיות ניתן למצוא שיעור גבוה יחסית של משיבים המדברים על חופש הפולחן, על פלורליזם ועל סובלנות,²⁸⁷ ומצד שני – גם שיעור גבוה של משיבים תשובות לא דמוקרטיות והיעדר כל התייחסות לזכויות המיעוטים; גם אצל מצביעי מפלגות הימין יש יותר תשובות לא דמוקרטיות²⁸⁸ ומעט מאוד משיבים המתייחסים לזכויות המיעוטים.

גם באשר לתפיסת המדינה היהודית נמצא קשר חזק ומובהק ($p < 0.001$) להצבעה בבחירות, וכאן יש דווקא הבדלים ניכרים בין מצביעי הליכוד ומצביעי העבודה: 14% ממצביעי העבודה נתנו הגדרה ציונית, לעומת רק 7% ממצביעי הליכוד; 21% ממצביעי הליכוד דיברו על שמירת הדת וכיבודה, לעומת רק 7% ממצביעי העבודה; 10% ממצביעי העבודה קישרו בין המדינה היהודית לבין דמוקרטיה, פלורליזם, צדק ושוויון, לעומת רק 5% ממצביעי הליכוד; 5% ממצביעי הליכוד הביעו שאיפה למדינה יהודית שבה ללא יהודים אין זכויות אזרחיות, לעומת אחוז אחד בלבד ממצביעי העבודה.²⁸⁹ מצביעי שינוי מדגישים את הרוב היהודי במדינה (24%) ואת הערכים והמסורת של היהדות (20%). מצביעי מרצ משיבים בעיקר בהקשר הלאומי-יהודי ומעט מאוד בהקשר הדתי; שיעור התשובות האנטי דתיות אצלם הוא כצפוי הגבוה ביותר (9%). באופן לא פחות צפוי, אצל מצביעי המפלגות החרדיות התשובות

287 בשנת 1999 היו ההבדלים מבחינה זו גדולים במיוחד: שיעור המשיבים שצינו פלורליזם, סובלנות וכבוד לכול הגיע ל-16% אצל מצביעי המפלגות החרדיות, ואילו בכל שאר קבוצות ההצבעה לא עלה השיעור על 5%.

288 בסקר של יולי 1999 השיבו כ-15% ממצביעי מפלגות הימין תשובות לא דמוקרטיות, לעומת 8% אצל החרדים, 7% אצל מצביעי הליכוד, 3% ממצביעי ישראל אחת ואף לא אחד מקרב מצביעי מרצ והמפלגות הערביות.

289 אותם הבדלים בדיוק היו קיימים גם ביולי 1999: אז נתנו הגדרה ציונית 13% ממצביעי העבודה, לעומת רק 6% ממצביעי הליכוד; תשובות בהקשר הדתי ניתנו מפי 20% ממצביעי הליכוד, לעומת רק 9% ממצביעי העבודה; את הקישור למאפייני המשטר הדמוקרטי עשו 18% ממצביעי העבודה, ורק 7% ממצביעי הליכוד; שאיפה למדינה עם זכויות אזרחיות רק ליהודים הביעו 6% ממצביעי הליכוד (ו-7% ממצביעי מפלגות הימין הקטנות), לעומת 3% ממצביעי העבודה (ואף לא אחד ממצביעי מרצ).

בהקשר הדתי שולטות בכיפה (למעלה מ-70% אחוזים). תשובות המגדירות את המדינה היהודית בקונוטציה שלילית ניתנו מפי 31% ממצביעי המפלגות הערביות, 6% ממצביעי מרצ, 6% ממצביעי העבודה, 2% ממצביעי שינוי, אחוז אחד ממצביעי הליכוד ואף לא אחד ממצביעי מפלגות הימין והמפלגות הדתיות. המתאם במקרה זה עם רצף שמאל-ימין מדיני-ביטחוני בולט לעין.

מיקום עצמי על רצף שמאל-ימין הנו באופן כללי כלי מצוין להבחנה בין המחנות הפוליטיים, בשל השימוש האינטנסיבי שנעשה בתווית "שמאל" ו"ימין" בשיח הפוליטי הישראלי, כמו גם במדינות רבות אחרות, לסיווג אנשים, מפלגות ועמדות. בסקר הדמוקרטיה התבקש כל מרואיין למקם את עצמו על רצף בן שבע דרגות, כאשר 1 הוא הקצה הימני, ו-7 הוא הקצה השמאלי.²⁹⁰ בדיקת הקשר בין המיקום העצמי של המרואיינים על רצף שמאל-ימין לבין תשובותיהם על השאלה הפתוחה על אודות הדמוקרטיה מראה קשר בינוני עם מובהקות גבולית ($p=0.05$). להלן כמה ממצאים בולטים: שוויון מציינים יותר בשמאל (34% מן הממקמים עצמם בקצה השמאלי של הרצף התייחסו בתשובתם לשוויון); שיעור ההתייחסות לזכויות המיעוטים בכלל ולזכויות המיעוט הערבי בפרט הולך ועולה בהדרגה, ככל שנעים ברצף מימין לשמאל (מאחוז אחד בקצה הימני ועד ל-8% בקצה השמאלי); התשובות הלא דמוקרטיות הן בעיקר בימין (מתוך 18 המרואיינים שהשיבו תשובות כאלו, 13 מיקמו עצמם מימין למרכז, ארבעה במרכז, ורק אחד משמאל למרכז); על חופש הביטוי כולם מדברים באותה מידה.

לעומת זאת, קיים קשר חזק ומובהק מאוד ($p<0.0001$) בין מיקום עצמי על רצף שמאל-ימין לבין התשובה על השאלה הפתוחה בדבר המדינה היהודית. לוח 8.7 מציג את התפלגות טיפוסי התשובות על השאלה הפתוחה בדבר הגדרת המדינה היהודית (אצל הציבור היהודי בלבד) בחיתוך לפי המיקום העצמי של המרואיינים על רצף שמאל-ימין. הנתונים מלמדים שהגדרות בעלות הקשר דתי, המחמירות והפחות מחייבות כאחת, שיעורן עולה ככל שנעים מצד שמאל לצד ימין של הרצף. לעומת זאת, התשובות המבטאות תפיסות אנטי דתיות, התשובות בעלות ההקשרים האוניברסליים וכן התשובות המגדירות מדינה יהודית כדבר שלילי, תכיפותן עולה ככל שנעים שמאלה.

290 השאלה התייחסה למושגים "שמאל" ו"ימין" בפוליטיקה, ללא כל פירוט נוסף, כך שכל נשאל השיב לפי הבנתו את המושגים "שמאל" ו"ימין" בהקשרם הפוליטי. בישראל המיקום העצמי של הפרט על רצף שמאל-ימין מצוי בהתאמה גבוהה עם ההצבעה, וב-30 השנים האחרונות - גם עם העמדות המדיניות-ביטחוניות. שאלה זו אינה מופיעה בסקר של 1999, ולכן משתנה זה ניתן לבחינה רק בעבור נתוני 2003.

לוח 8.7

הקשר בין תפיסת המדינה היהודית למיקום עצמי על רצף שמאל-ימין

7 שמאל n =54	6, 5 n =142	4 n =256	3, 2 n =287	1 ימין n =199	מיקום עצמי על רצף שמאל-ימין
13	18	12	7	10	מדינת העם היהודי, בית לאומי ליהודים, חוק השבות
17	21	17	21	13	מדינה עם רוב יהודי
2	1	2	5	4	מדינה שחיים בה רק יהודים, זכות הצבעה רק ליהודים
17	8	7	8	9	מדינה ציונית, ריבונות יהודית, סמלים לאומיים יהודיים
11	19	20	20	11	היסטוריה, תרבות, ערכים, צביון, חינוך, מסורת יהודית
-	1	6	13	16	מדינת הלכה, ציות לרבנים, יהדות אורתודוקסית
13	11	20	20	30	אמונה באלוהים, שמירת הדת, שבת, חגים, כשרות
11	4	4	1	3	תפיסות אנטי דתיות
13	13	12	5	6	דמוקרטיה, פלורליזם, שוויון, צדק, שלום, אחדות
4	3	2	-	-	תפיסת המדינה היהודית כדבר שלי

כמובן, המגמות הנצפות בטבלה קיימות בין השאר משום שבקרב הציבור היהודי בישראל, ככל שעולה רמת הדתיות, כך גדל שיעור המגדירים עצמם ימניים (בסקר הדמוקרטיה של 2003 המתאם בין מידת הדתיות לבין המיקום העצמי על רצף שמאל-ימין היה $t=0.38$). עם זאת, מגמות אלה נשמרות בחלקן גם כאשר מחזיקים את המשתנה "רמת הדתיות" קבוע. לדוגמה, בקרב הנשאלים שהצהירו שאינם שומרים כלל על המסורת, שיעור התשובות שהכילו שמירת דת וכיבוד היה 23% אצל המסמנים עצמם בקצה הימני של הרצף, 15% אצל המסמנים דרגה 2 או דרגה 3, 6% אצל הממקמים עצמם במרכז, ו-4% בלבד אצל המייצבים עצמם בצד שמאל. להלן דוגמה נוספת: שיעור התשובות בהקשר האוניברסלי בקרב השומרים על המסורת במידה רבה הנו 4% אצל המתמקמים בצד ימין, 10% אצל המתמקמים במרכז ו-25% אצל המתמקמים בצד שמאל. מכאן שלמיקום העצמי על רצף שמאל-ימין יש השפעה על הבנתם של הישראלים את המושג "מדינה יהודית", הבנה שהיא מעבר להשפעה שיש למידת הדתיות.

לסיכום, ראינו כי לישראלים יש מגוון השקפות באשר למאפיינים הבולטים והחשובים של "דמוקרטיה" ושל "מדינה יהודית". הערבים אזרחי ישראל מבינים את המושגים האלו באופן שונה בתכלית מאשר היהודים, וההבדלים

בין היהודים לבין עצמם קשורים בעיקר למידת הדתיות, לרמת ההשכלה, לגיל ולהשתייכות הפוליטית. הדמוקרטיה מזוהה בציבור הישראלי יותר מכול עם חופש הביטוי, אבל בשנים האחרונות עלתה החשיבות המיוחסת לגורם אחר, השוויון, בעיקר אצל אותן קבוצות בחברה המרגישות שהשלטון מקפח אותן. הישראלים הסבורים שישראל פחות מדיי דמוקרטית רוצים ברובם יותר שוויון פוליטי, כלכלי וחברתי, ואילו הרוב המכריע של הישראלים הסבורים שישראל יותר מדיי דמוקרטית רוצים שיהיה פחות חופש, ובעיקר פחות חופש ביטוי ופחות חופש לעיתונות ולכלי התקשורת. באשר למדינה היהודית, מגוון הדעות עצום: החילוניים מדגישים בעיקר מוטיבים יהודיים-לאומיים, מסורת ורוב יהודי במדינה, ואילו הדתיים מזהים ברובם את המדינה היהודית עם הדת, עם המצוות וההלכה; והערבים אזרחי ישראל, חלק ניכר מהם תופס את המדינה היהודית באופן שלילי. ניתוח התשובות על השאלות הפתוחות בסקר הדמוקרטיה אפשר לנו אפוא לקבל תמונה מעמיקה ומקיפה של תפיסות הישראלים את מדינתם כמדינה דמוקרטית ויהודית.